

Isop anvendtes mod kvæstelser. Fra »ABC« af Christian Winther og Constantin Hansen, 1863.

hermed gurgles for halsonde (21), middel mod trangbrystighed tages i isopvand (22). Komponent i te for hæshed og hoste (1807; 19), af hostemidler og råd for åndenød, brystsyge og tæring = tuberkulose (23), vinafkog drikkes for hoste, det styrker brystet, maven og hovedet (10). Isopvand m.m. hjælper for hoste og kighoste (o. 1700; 24), på Rømhø drikker man et afkog med lakrids, sirup og kandis mod forkølelse og ondt i halsen (25).

Vindekokt af isop og salvie tilsat honning tages for indre kvæstelser, planten indgår i råd for halssår og »dr. Holms recept« for røde øjne (26).

Isop nævnes blandt midler for hestens lungesyg (1764), hoste og leverlidelser, oksens ondartede lungesyg og koens blodpis (1664), er givet i mælk for kvægets sygdomme; pestsyg køer indgives isopvand med hvidløg og terpentin (1600-t) (27).

Udslet på fårets mund og gummer gnides med isop og salt (før 1700; 28). Nævnt blandt råd for svinesyg, lus hos svin fordrives af isop og linolie (29).

LITTERATUR: (1) 343 17,49,62f,143 jf. 260f; (2) 15 1f,4,43f,61; (3) 348b 44,58; (4) 348c 85f; (5) 841 1577,6b; (6) 1004 33,98, 1004b 29f,186; (7) 854 4, 1936,87; (8) 248 1,1926,42; (9) 72 1945,51; (10) 273 174f; (11) 82 86,98,105,107,113,125; (12) 665 137; (13) 488 o 219; (14) 488 o 192,248; (15) 488 o 151, 195,294; (16) 398 1806,549; (17) 631b 18,1960-61,17; (18) 488 o 163; (19) 217 1807,12,14,18; (20) 488 o 293f; (21) 32 1856,55; (22) 488 o 276; (23) 328f 1,45, 202,218; (24) 488 o 138; (25) 634 12951; (26) 488 o 137,147,277; (27) 83 58-60,154,160,174,213; (28) 178 1935,39; (29) 83 307,310.

ANDEN ANVENDELSE

Små bundter tørret isop lægges mellem tøj i dragkister og skabe for at give tøjet en frisk duft og holde møl borte (Læsø o. 1900; 1).

O. 1880 bruges planten som krydderi på supper og saucer (2), de unge tørrede grene kan give en kryddereddike (3), o. 1920 er isopte enkelte steder en dagligdrik (4).

LITTERATUR: (1) 634 12191; (2) 510 3,284; (3) 895 34; (4) 480 22.

Ensian, *Gentiana*

De i den danske flora hyppigst forekommende arter er:

KLOKKE-ENSIAN, *Gentiana pneumonanthe*, 10-35 cm høj med ganske smalle blade og i august-september store smukt mørkeblå tragtformede blomster, udvendig med grønne striber. Hist og her i vestjyske hedemoser, sjældent på øerne.

Stå op og gå 1600-t fra tysk og henviser til plantens store lægekraft jf. Matthæus-evangeliet 9,5. *Blå klokker* Herning, Holstebro, Salling slutningen af 1800-t, *hedeklokke* Thy, *fingerhat* Tiset Jylland, sml. *fingerbøl* s. 65.

BREDBÆGRET ENSIAN, *Gentiana campestris*, lav (3-30 cm) grenet eller ugrenet urt med tungeformede blade, ved grunden er roset af visne blade, og mørkt violetblå blomster med frynser i svælget. Hist og her på midt- og vestjyske hedebakker og høje strandenge.

Stingers urt 1600-t, anvendt mod sting, hold, gigt. - *Færøerne: loppugras* o. 1780ff, anvendt mod utøj.

Etnobotanisk er dog oftest tale om den i Danmark ikke vildtvoksende

GUL ENSIAN, *Gentiana lutea*; fra tyk tværfuret rodstock opsendes 50-100 cm høje stængler med modsatte, elliptiske og blågrønne blade; de gule stilkede blomster er dybt 5-slidsede. Bjergplante i Syd- og Mellemeuropa, hvorfra drogen førtes til Danmark.

Fællesnavne:

Ensian o. 1450ff (enciana, begyndelsen af 1400-t: gentian, gensian) efter det latinske slægtsnavn af Gentius, en illyrisk fyrste, der i 2. årh. f. Kr. fandt planten og anvendte den til lægedom. *Skærsøde* o. 1300-1600-t, oprindeligt vel skarprøde og da sigtende til rodens smag: »besk, ja så besk, at den ikke kan være beskere« (Flora danica 1648, 242) eller af et norsk dialektord skard = indsnit, afsnit, efterleddet søde skyldes også rodens beske smag, men på grund

Klokke-ensian.
Flora Danica,
1767.

Bakkehuset efter maleri af H. Buntzen. Det kgl. Bibliotek.

af overtro blev den tværtimod kaldt sød, navnet er altså et såkaldt noa-ord. *Basilika* o. 1450–o. 1670 var i middelalderen navnet på en mystisk plante med slangeagtig rod, der skulle læge bid af slange (basiliskos, i dansk sammenblandet med basilika om helbredende olie). *Skælmsurt* 1837, 1848 fra tysk schelmenkraut c: anvendt mod kvægsygdommen viehschelm.

Den ganske lave, stængelløse *Gentiana acaulis* med store oprette, dybtblå og tragtformede blomster var »de gamle herregårdshavers fornemste og mest minderige blomst« (1); af Kamma Rahbek, Bakkehuset på Frederiksberg, skal være introduceret som prydblomst også i borgerhaver: *den gamle grevindes blomst* og *hendes nådes blomst, bakkehusblomsten; gramfoner* (1937) (2).

LITTERATUR: (1) 462 48; (2) 689 1,642–46; 751 107f.

LÆGEMIDLER

Harpestræng-afskrifter o. 1300 (1): al lægekraften er i roden, der spises, indtages med eddike, honningvand eller vin som mavestyrkende, den læger leveren, nyrer, milt og hjerte; endvidere for lårværk, krampe, hoste, kolik, vattersot, åndenød, sidesmerter, blodspytning, hugormebid; fortynder skadelige tykke kropsvædsker, fjerner »rød galde«, renser nyrerne og frelser den, som fik gift i sig. Indtages blandet med aloe mod forstoppelse.

1400-t: for lungesygge drikkes ensian og rudefrø i eddike; bestanddel af middel mod brystsmerte, hjertelidelser og nedsunken endetarm (2), spises mod maveonde (3).

Christiern Pedersen 1533: komponent i råd for hjerteonde (26a), vandafkog drikkes for lunge-sot og tæring = tuberkulose (20b, 21b, jf. 27b), mod åndenød ensian, hulurt og lakrids kogt med honning (17a), øl- eller vindekokt for leverlidelser (29a), te af ensian, irisrod, hjortetunge (bregne?) og græskarfrø for gulsot (37b). Mod blærelidelser indtages den pulveriserede rod i øl eller planten kogt til plaster (61a). Mod koldfeber = malaria drikkes vin- eller ølafkog af roden (78b) eller ensian, ambra (plante) og isop kogt i vin eller vand (77b). Indtages som modgift (85b), med byg i eddike eller vand for pestbylder (83a), afkog med figen og vindruer eller yderligere med fennikelfrø og isop i vand drikkes for halsbylder (15a, 17a–b), hjælper også mod hæshed (16a), ensian, ingefær, bertram og honning klarer røsten ligesom ensian, fennikel og sukker kogt i vand (16b).

Henrik Smid 1546ff (4): efter bid af gal hund drikkes med vin ensianrod, myrra og aske af brændte krebs fra ferskvand, giftige dyrs bid modvirkes af pulveriseret ensian blandet med peber og rude i vin; stødt ensian i vin gives patient med lever- eller mavelidelse ledsaget af opkastning, saften af den friske rod læger indre kvæstelser, udrenser levret blod. Roden indført i vagina uddriver dødt foster og efterbyrden. Plantens saft renser og læger alle dybe sår, klud vædet dermed lægges over betændte øjne og gnides på huden for at fjerne alle urenheder.

Simon Paulli 1648, 242: (gul ensian) på apotekerne haves kun roden, her hentes den af urtekræmmere o.a. som omgås krydderier. Er sårrensende og modvirker gift, blandes derfor i universalmidlet teriak. »Størstedelen af den jævne almue her i disse lande« indtager hver morgen, før de går ud og drikker, et vin- eller brændevinsudtræk af roden, »enten til at læge maveens kolde sygdom eller for dermed at værne sig mod den slemme og smitsomme pest«, men det hjælper kun »dem, som er fede, tykke og rige på kød«. Roden har gennem mange hundrede år været brugt som lægedom for bid af gale hunde, tilsat aske af brændt krebs eller hulurt og diptam virker den endnu bedre. Ensianpulver gnedet på linned lægges over bidsåret og trækker giften ud. Ingen anden rod kan som denne rense og åbne, derfor er den nyttig mod leverens og miltsens forstoppelse, på fistler og bylder. Roden indtaget i destilleret vand af tusindgylden, kardobenedikt m.fl. planter plejer at hjælpe for koldfeber = malaria. Plantens saft dryppet i øre dræber dets orm såvel som lopper, der måtte være kommet derind. At anbefale den meget beske

saft for børns indvoldsorm og kolik »mener vi ikke at være ret synderlig trygt«, thi hvis man tvinger dem til at tage saften, kan de få en stor forskrækkelse og derefter epilepsi. Ekstrakt af ensian bruger »fornemme læger til at komme i adskillige piller, som tjener til at kurere maven«, er også god for koldfeber o.a. sygdomme, men kun »for fornemme folk, der har råd til at lade sådant bekoste«.

Ensianrod indgik i kloge folks universalmidler, således Kjeld Bjergs i Lomborg (5) og en kvaksalvers i Dronninglund (o. 1840; 6), den kloge kone i Vindblæs Himmerland brugte roden bl.a. mod lungetæring (tuberkulose), sindsyge, engelsk syge (rakitis), krampe og slagtilfælde samt vattersot (7). Dekokt af gul ensians rod hjælper mod bl.a. forstoppelse, kvindesygdomme, koldbrand og epidemiske sygdomme (1838; 8).

Roden er komponent i en lang række snaps- og vinudtræk, hvoraf flere tages mod næsten alle sygdomme: Mads Hjorts bitter (1600-t; Silkeborgegn o. 1850), Herr Niels' Dråber (o. 1700), Nøglen til Livet (Fyn o. 1800ff) mod epilepsi, skørbug, svækket hukommelse og syn, Hybenkradser (hippokras) og en Dobbeltbitter (begyndelsen 1800-t), Ni Slags Urter og Kronessens (Kerteminde), Formiddagsbitter (Assens 1880), Petersens Bitter og Fru Brorsons Bitter (slutningen 1800-t), Væverkonens bitter (Herstedvester), Krabatbitter (København), Tyge Brahes Bitter (Næstved), Tyge Brahes Urter, Speciebitter, Smedens Bitter, Brama Livseliksir, Gartnernes Bitter, Islands Bitter og andre mavebitre (9).

Et brændevinsudtræk af bl.a. ensian tages navnlig som værn mod pestsmitte (o. 1700; 10), lige så vinafkog af roden og ingefær (11).

Mod koldfeber = malaria drikkes pulveriseret ensianrod i brændevin (Lolland 1776; 12) eller i vand (o. 1820; 13).

Gigt gnides med roden af ensian, løvstikke, kalmus m.m. i »spanske ilddråber« og man drikker et brændevinsudtræk af roden og 5 andre vegetabilia (o. 1820; 14). Te af roden og 19 andre vegetabilia hjælper for vattersot (o. 1820; 15), roden indgår i en kage spist mod gulsot og i et vand- eller vinudtræk mod blegstod (16). Ensianpulver er bestanddel af middel mod »svedesot« (o. 1820; 15) og sættes på brændevin mod »drikkesyge« = alkoholisme (17). Roden indgår i brændevinsudtræk for indvortes smerter (18), mod sting i siden drikkes ølafkog af bredbægret ensian (1623; 19) eller roden af gul ensian kogt i vin eller øl (1838; 8).

En hjertestyrkning i køkkenet. Maleri af Fr. Vermehren, 1888.

Ensian anvendtes som beroligende middel for kåde heste. Maleri af Michael Therkildsen, 1887. Statens Museum for Kunst.

Dekokt af bredbægret ensian er mavestyrkende (1800; 20). Ensianrod opblødt eller drukket i brændevin modvirker kolik (1743; 21), sættes med andre planter på brændevin mod tarmluft (22) og er komponent i mavestyrkende middel (23). Roden sættes på øl »for at det endnu bedre kan opvarme maven« (1666; 24). Den pulveriserede rod taget i vin er appetitvækkende (25), ligeså roden, pomerans og spansk peber sat på brændevin (Køgeegnen 1800-t; 26).

Roden indgår i afkog til drik for ophørt menses, brændevinsudtræk er »godt for (liv-)moderen« (27).

Bid af gal hund pålægges den knuste rod af gul ensian og dekokt heraf drikkes (1838; 8). Ensianrod ved bestanddel af klog kones råd for »grøde« (udvækst) på piges skulder (28). Øjenstær bades med roden indkogt i vand (1807; 29). Ved smertende tand lægges en kage af ensian, bertram, alun og rosenhonning (30).

Saften af ensian eller den hele kogte urt er et sårlægemiddel (31), den knuste rod af gul ensian

lægges på alle sår (1838; 8). Ølafkog af klokkeensian eller vårensian (*Gentiana verna*) og singrøn giver en sårlægende drik (1622; 19). Indgår i plaster på bylder (o. 1820; 15). Roden har været officinel siden 1772.

Hest med unoder indgives ensian i vin (1700-t), blomsterne nævnes i råd for hestens krop og kværke, planten i råd for kuller; den pulveriserede rod blæses i næseborene for stivkrampe (1764), roden hjælper mod hestens lever- og lungesygdomme, hoste, indvoldsorm (32) og manglende ædelyst (8); den tørrede rodstok anvendes i »katarrpulver« til heste (33).

Ensian indgår i universalmiddel for kvægets sygdomme og råd for fåresygdommen »retsne« (34), den gives mod fårets kopper og opkastning hos svin, mod svinets gulsot piller af ensianpulver, opium og salmiak; nævnt blandt råd for svinesyge og -død (35).

Bønderne hader »den azurblå« ensian på heden, som får skyld for at give fårene drejesyge = ik-